

8. Ανθρωπολογική θεώρηση του χώρου

1. Το σπίτι ως τόπος που εμπνέει σιγουριά	74
2. Η εσωτερική τάξη του σπιτιού	78
3. Η κατοίκηση (Das Wohnen)	79
4. Οι απαιτήσεις του εξωτερικού χώρου	80
5. Η εξόρμηση στα πλάτη του κόσμου	82
6. Η αναγκαιότητα της ισορροπίας	83
7. Η εμπιστοσύνη προς τον κόσμο	83

1. Το σπίτι ως τόπος που εμπνέει σιγουριά

Όταν εξετάζουμε το χώρο από ανθρωπολογική άποψη, τότε δεν επιτρέπεται να ξεκινάμε από τον αφηρημένο ομοιογενή χώρο των μαθηματικών και των φυσικών, αλλά πρέπει να φέρνουμε στο νου μας το συγκεκριμένο χώρο που βιώνεται από τον άνθρωπο, το χώρο που μέσα του διαδραματίζεται η πραγματική ανθρώπινη ζωή.¹ Αυτός ο χώρος με κανένα τρόπο δεν είναι χωρίς δομή ούτε είναι ομοιογενής, όπως κάθε άλλος τεχνητά συγκροτημένος χώρος, αλλά παρουσιάζει μια εντελώς ορισμένη εσωτερική διάρθρωση. Μέσα του οι άξονες δεν είναι πλέον ισοδύναμοι, ώστε να μπορούν να εναλλάσσονται μεταξύ τους με μια τυχαία περιστροφή του αξονικού συστήματος, αλλά υπάρχει ένα φυσικό σύστημα κατευθύνσεων, που εξαρτάται από το ανθρώπινο σώμα. Πρώτα απ' όλα υπάρχει μια προέχουσα κατεύθυνση. Αυτή είναι η κατακόρυφος, η κατεύθυνση της όρθιας στάσης και το συσχετιζόμενο προς αυτή οριζόντιο επίπεδο, αυτό της γήινης επιφάνειας. Σε προηγούμενη θέση έχουμε ήδη επιστήσει την προσοχή στο ότι η όρθια στάση του σώματος ανήκει στους πιο σημαντικούς ανθρωπολογικούς θεμελιώδεις προσδιορισμούς, που διαχωρίζουν τον άνθρωπο από το ζώο.² Σε αντίθεση προς το ζώο, που είναι δέσμιο στην οριζόντια κατεύθυνση, κερδίζει ο άνθρωπος με το αναστήκωμά του από τη γη το ελεύθερο βλέμμα, την απόσταση από τα πράγματα, απελευθερώνει τα χέρια από το έργο του ποδιού κι έτσι αποκτά μ' αυτά το όργανο για εργασία, που μεταμορφώνει τον κόσμο. Επειδή όμως η όρθια στάση ως προς αυτό είναι «α-φύσικη» ("unnatürlich"), δηλ. ως προς το ότι μπορεί να επιφυλάσσει πάντοτε μόνο νέες προσπάθειες (ο άνθρωπος βέβαια μπορεί να την εγκαταλείπει μόνο όταν αναπαύεται ή κοιμάται), γίνεται η ευθύτητα (die Aufrichtigkeit) ταυτόχρονα ηθικός προσδιορισμός του ανθρώπου, που ενάντια σ' όλους τους πειρασμούς για μη ομαλή προσαρμογή προφυλάσσει την εσωτερική σταθερότητα.

Από εδώ παίρνουν και οι βασικοί προσδιορισμοί του πάνω (Oben) και του κάτω (Unten) το δικό τους συγκεκριμένο νόημα. Η κατεύθυνση προς τα πάνω είναι αυτή της ανάβασης, και με τη μεταφορική σημασία τόσο στον κοινωνικό όσο και στον ηθικό τομέα. Καθένας προτιμάει να βρίσκεται πάνω παρά να βρίσκεται κάτω. Έτσι, πάνω είναι ταυτόχρονα η περιοχή του φωτός, ο ουρανός, και στη μυθολογική σκέψη ο τόπος που κατοικούν οι θεοί, ενώ κάτω είναι το κράτος του σκοταδιού και των σκοτεινών δυνάμεων και ο άνθρωπος ως το ον της μεσότητας³ είναι τοποθετημένος «ανάμεσα

* Die originale Paginierung des Erstdrucks ist beibehalten.

¹ Πρβλ. γι' αυτό το κεφάλαιο γενικά: OTTO FRIEDRICH BOLLNOW. Mensch und Raum, Stuttgart 1963, 2η έκδ. 1971. WALTER GOLZ. Dasein und Raum. Philosophische Untersuchungen zum Verhältnis von Raumerlebnis, Raumtheorie und gelebtem Dasein. Forschungen zur Pädagogik und Anthropologie, τόμος 11ος, Tübingen 1970.

² Πρβλ. παραπάνω σ. 39.

³ Πρβλ. BOLLNOW. Mensch und Raum, όπου παραπάνω, σ. 44 κ.ε.

στους θεούς και τους δαίμονες»⁴ ("zwischen Göttern und Dämonen").

Αρχικά στο οριζόντιο επίπεδο δεν έχει διακριθεί ακόμη καμιά κατεύθυνση. Αυτή δίνεται για πρώτη φορά δια μέσου του ανθρώπινου βλέμματος και δια μέσου της κίνησης που ωθεί προς τα μπρος μέσα στο χώρο και με βάση αυτή διαρθρώνονται οι κατευθύνσεις προς τα μπρος και προς τα πίσω, προς τα δεξιά και προς τ' αριστερά και μάλιστα αποκτούν αυτές ως πρόοδος και ως οπισθοδρόμηση, ξεκινώντας από την αντίληψη του χώρου, ταυτόχρονα μια μεταφορική ηθική σημασία.⁵ Επιπλέον, μέσα στο συγκεκριμένο ανθρώπινο χώρο και τα σημεία δεν έχουν την ίδια αξία, αλλά υπάρχει ένα εξέχον κεντρικό σημείο (Mittelpunkt), που μ' αυτό συσχετίζονται τα πάντα. Αυτό προσδιορίζεται δια μέσου της ανθρώπινης παρουσίας ως το κέντρο του κόσμου του. Ο στιγμιαίος όμως τόπος στάσης, που απ' αυτόν εκείνος ατενίζει με τα μάτια του τον κόσμο, δεν είναι το φυσικό μηδενικό σημείο. Πάλι σ' αυτόν τον τυχαίο τόπο στάσης υπάρχει ένας σταθερός τόπος, που σ' αυτόν ο άνθρωπος ανήκει· απ' αυτόν ξεκινά και σ' αυτόν πάλι ξαναγυρίζει. Αυτός είναι ο τόπος κατοικίας, ο τόπος που ο άνθρωπος βρίσκεται «στο σπίτι» ("zu Hause"). Αυτός είναι το καθοριστικό κέντρο, απ' όπου όλοι οι δρόμοι ξεκινούν και σ' αυτόν πάλι ξαναγυρνούν.

Και ο κόσμος γύρω από τον άνθρωπο οικοδομείται μ' αυτές τις διαδρομές, που τον οδηγούν προς διάφορα σημεία του περιβάλλοντός του. Η απόσταση από ένα τέτοιο σημείο δεν καθορίζεται αφηρημένα με έναν αριθμό, που υπολογίζεται πάνω στη νοητή ευθεία του μέτρου, αλλά σύμφωνα με τη δυνατότητα του να φθάσει κάποιος. Ένας τόπος που γεωμετρικά βρίσκεται πολύ κοντό, για παράδειγμα ο τόπος στην άλλη πλευρά του τοίχου μιας γειτονικής κατοικίας, μπορεί σε συγκεκριμένη περίπτωση να είναι πολύ απομακρυσμένος, γιατί αυτός μπορεί να φτάνεται πολύ δύσκολα και μόνο με μια μεγάλη παράκαμψη. Ή σε μια ορεινή περιοχή, ένα χωριό που πάνω στο χάρτη δεν είναι τόσο μακρινό, μπορεί για ένα γειτονικό να είναι σχεδόν απρόσιτο, γιατί μόνο δια μέσου ενός δύσβατου δρόμου μπορεί κάποιος να φτάσει σ' αυτό.

Έτσι συγκροτείται ο κόσμος σύμφωνα με τους δρόμους που μ' αυτούς φτάνουμε τις διάφορες θέσεις μέσα σ' αυτόν. Εμπόδια, ποταμοί, οροσειρές, αλλά και πολιτικά σύνορα μπορούν ν' απομακρύνουν πολύ μεταξύ τους γειτονικές περιοχές. Ιδιαίτερα οι κατασκευασμένοι δρόμοι και οδοί βάζουν αυτόματα την επικοινωνία σε κανάλια και οικοδομούν έτσι ένα δίκτυο από σχέσεις (Netz von Beziehungen) μέσα στο χώρο των βιωμάτων. Ο Lewin έχει κάνει λόγο σχετικά για έναν οδολογικό χώρο (hodologischer Raum), δηλ. για ένα χώρο συγκροτημένο δια μέσου οδών.⁶ Ο σχηματισμός της ίδιας της παράστασης ενός γνώριμου προσώπου, που ζει στα ξένα, συνοδεύεται και από μια έστω και ασαφή παράσταση του δρόμου που πρέπει η σκέψη να διανύσει, για να φτάσει σ' αυτό.

Δεν μπορούμε όμως εδώ αυτή τη διάρθρωση του συγκεκριμένου χώρου να την αναπτύξουμε αναλυτικά, αλλά θα προβάλουμε μόνο μερικά βασικά στοιχεία, μια κι αυτά αντιπροσωπεύουν πολύ εκφραστικά το γενικό προβληματισμό μας. Ρωτάμε, χωρίς να υπεισερχόμαστε σε λεπτομερή διάρθρω-

⁴ Πρβλ. με τον τίτλο του βιβλίου: JOSEF WEINHEBER. Zwischen Göttern und Dämonen, Hamburg 1938. Πρβλ. ΤΗ ΔΙΚΗ ΜΟΥ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ: Josef Weinhebers Weg zu neuer Humanität, στο: Unruhe Geborgenheit im Weltbild neuerer und Dichter, 3η έκδ. 1968.

⁵ Πρβλ. BOLLNOW. Mensch und Raum, όπου αναφέρθηκε, σ. 54 κ.ε.

⁶ KURT LEWIN. Der Richtungsbegriff in der Psychologie. Der spezielle und allgemeine hodologische Raum. Psychologische Forschung. 19ος τόμος, 1934, σ. 249 κ.ε. Πρβλ. BOLLNOW. Mensch und Raum, σ. 195 κ.ε.

ση, με ένα τρόπο γενικό, για τη σχέση του ανθρώπου με το χώρο ή καλύτερα, επειδή ο χώρος δεν είναι πράγματι κάτι το αντικειμενικό, που θα μπορούσε ο άνθρωπος να συνάνει κάποια σχέση μαζί του, για τον τρόπο που μ' αυτόν ο άνθρωπος βρίσκεται μέσα στο χώρο' και επειδή αυτός μπορεί πάλι να έχει πολύ διαφορετικές μορφές, ταυτόχρονα, λαμβάνοντας υπόψη την παιδαγωγική σκοπιά, προκύπτει το ερώτημα σχετικά με τη σωστή μορφή του «διάκεισθαι» μέσα στο χώρο ή της σχέσης με το χώρο (das Verhältniss zum Raum).

Είναι καλύτερα σ' αυτό το σημείο να ξεκινήσουμε πάλι από την υπαρξιακή φιλοσοφία. Όταν ο Heidegger λέει σχετικά, ότι ο άνθρωπος είναι «ριγμένος» μέσα στον κόσμο, τότε εκφράζεται μ' αυτό μια εντελώς ορισμένη σχέση του ανθρώπου με το χώρο, δηλ. αυτή του ανθρώπου που έχει απογυμνωθεί απ' όλες τις σχέσεις που είχε και απέμεινε χωρίς στήριγμα και χωρίς πατρίδα: Τοποθετήθηκε λανθασμένα σε μια οποιαδήποτε θέση στο χώρο, μια θέση που δεν τη διάλεξε ο ίδιος και που είναι διαφορετική από εκείνη που αυτός θα διάλεγε, δηλ. σ' ένα τυχαίο τόπο. Ο Sartre λέει, αυτός είναι *de trop*, αστήρικτος και περιττός μέσα στον κόσμο του. Ο χώρος είναι ένα ξένο, εχθρικό στην ουσία του μέσο, που ο άνθρωπος, ξένος κι ο ίδιος, ξέπεσε μέσα του. Έγινε λόγος σχετικά για έναν «άστεγο» ("unbehaust") άνθρωπο.⁷

Και αντίστροφα: Αν ο άνθρωπος οφείλει να 'ναι κάτι παραπάνω απ' ό,τι ένας αδιάκοπα διωκόμενος φυγάς, αν ο άνθρωπος θέλει να ενταχθεί μέσα στον κόσμο και να φτιάξει μια ζωή με τάξη, τότε πρέπει πρώτ' απ' όλα να αποκτήσει μια νέα σχέση με το χώρο, μια νέα σταθερότητα μέσα σ' αυτόν. Σ' αυτό κυρίως υπάγεται το γεγονός ότι αυτός εγκαθίσταται σε μια ορισμένη θέση στο χώρο, κατά κάποιο τρόπο ριζώνει σ' αυτή και δεν ξαναδιώχνεται τόσο εύκολα απ' αυτήν. Αυτή δεν είναι πλέον μια οποιαδήποτε θέση στο χώρο, αλλά ο τόπος που ανήκει σ' αυτόν, που αισθάνεται δεμένος μαζί του και που βρίσκεται «στο σπίτι».

Όταν όμως ο άνθρωπος θελήσει να εγκατασταθεί σε μια ορισμένη θέση στο χώρο, βέβαια είναι ανάγκη στη συνέχεια να προστατεύσει μια ορισμένη περιοχή, για τη μόνιμη διαμονή του, από τις επιθέσεις του εχθρικού εξωτερικού κόσμου και να τη διαμορφώσει σύμφωνα με τις ανάγκες του. Έτσι από τη μεγάλη περιοχή του άπειρου χώρου διαρθρώνεται μια στενότερη περιοχή της ανθρώπινης σιγουριάς και επέρχεται για την ανθρώπινη αντίληψη του χώρου θεμελιώδης διαχωρισμός ανάμεσα στον εξωτερικό χώρο και τον εσωτερικό.

Ο ένας είναι ο ευρύς κόσμος, που μέσα του ο άνθρωπος επικοινωνώντας με τους συνανθρώπους του, με φίλους και εχθρούς, έχει να φέρει σε πέρας την εργασία του" ο άλλος είναι ο στενότερος κόσμος, που σ' αυτόν μπορεί να αποσύρεται, να ησυχάζει και να ξαναβρίσκει τον εαυτό του ύστερα από τους κόπους της ζωής.

Η βασική μορφή αυτού του χώρου της σιγουριάς είναι το σπίτι (das Haus) με τους προστατευτικούς του τοίχους και τη στέγη που το σκεπάζει. Στο εξής προσανατολιζόμαστε καλύτερα στο παράδειγμα του σπιτιού, αν

⁷ HANS EGON HOLTHUSEN. *Der unbehauste Mensch, Motive und Probleme der modernen Literatur*, München 1951.

και γνωρίζουμε ότι το σπίτι παριστά μόνο μια από τις μορφές προστατευμένου χώρου και ότι πλάι σ' αυτό υπάρχουν οι ευρύτερες μορφές του χωριού ή της πόλης, της πατρίδας και του κράτους και ότι εξάλλου το σπίτι δεν απαιτεί στην πραγματικότητα την ύπαρξη ενός ξέχωρου οικοδομήματος και ένα διαμέρισμα ή ένα επιμέρους δωμάτιο μπορούν να εκπληρώνουν αυτή τη λειτουργία. Αποσκοπώντας όμως σε κάποια απλοποίηση μιλούμε, χάριν συντομίας στο εξής, για το σπίτι.

Έτσι ρωτούμε μέσα στα πλαίσια του γενικού μας ερωτήματος για την ανθρωπολογική προσφορά του σπιτιού και απαντάμε σχετικά, ότι τότε μόνο μπορεί να παραμένει υγιής η ανθρώπινη ζωή, όταν έχει ένα τέτοιο χώρο σιγουριάς, που σ' αυτόν ο άνθρωπος με τους δικούς του, αλλά ξέχωρα από τους ξένους, μπορεί να ζει ειρηνικά και με ασφάλεια, που έχει τη δυνατότητα να αποσύρεται σ' αυτόν από τη «θύελλα του κόσμου» και να βρίσκει την ησυχία του κάθε φορά που φθείρεται με τις ασχολίες του στον εξωτερικό κόσμο. Το σπίτι, έτσι τονίζει σχετικά ο γάλλος φιλόσοφος Bachelard, «προστατεύει τον άνθρωπο απ' όλες τις καταιγίδες του ουρανού και της ζωής»,⁸ το σπίτι «είναι ένα εργαλείο, που μ' αυτό αντιμετωπίζουμε κατά μέτωπο τον κόσμο».⁹ Με κανένα τρόπο δεν είναι απομεινάρι μιας ξεπερασμένης αστικής αντίληψης της ζωής, αλλά είναι θεμελιωμένο στη σταθερή ουσία του ανθρώπου. Γι' αυτό και έχει πολύ μεγάλη σημασία και για την αγωγή. Ό,τι εκτέθηκε σε προηγούμενη θέση για το συναίσθημα ασφάλειας στο μικρό παιδί, αποκτά εδώ ένα πιο γενικό νόημα και όταν ο άνθρωπος κατά την ανέλιξη της ζωής του χάνει το συναίσθημα της ασφάλειας που ένιωθε σ' ένα ορισμένο χώρο, ας πούμε μέσα στο πατρικό σπίτι, προκύπτει το χρέος να δημιουργηθεί γι' αυτόν ένας νέος προστατευμένος χώρος. Αποτελεί σημαντικό έργο για την αγωγή να προσφερθεί σ' αυτόν η σχετική βοήθεια.

Το συναίσθημα της ασφάλειας στη ζωή στηρίζεται στο ότι ο άνθρωπος είναι κυρίαρχος σε μια άφθαρτη «εσώτατη σφαίρα» (eine unverletzte "Intimsphäre") και με τη μεταφορική σημασία των λέξεων, που ξεφεύγει από τη ματιά του ξένου κόσμου. Έτσι ο Langeveld τονίζει τη σπουδαιότητα μιας «κρυψώνας» (eine "geheime Stelle") στη ζωή του παιδιού.¹⁰ Κάτι παραπλήσιο ισχύει και για τη ζωή του ενήλικα. Σ' αυτή δεν πρόκειται μόνο για την απόκρουση μιας απειλής, που θέτει άμεσα σε κίνδυνο τη ζωή ούτε μόνο για την προστασία από ανεπιθύμητες ενοχλήσεις, που προέρχονται από ξένους ανθρώπους και που μπορούν να αποφευχθούν με τη βοήθεια της εξώπορτας, αλλά και για την προστασία από τις ανώνυμες μορφές, που μ' αυτές η δημοσιότητα σήμερα διαμέσου του τύπου, του ραδιόφωνου και της τηλεόρασης εισβάλλει στην ιδιωτική σφαίρα του σπιτιού και θέτει σε κίνδυνο την ησυχία της. Και αφού αυτές αναμφίβολα δεν γίνεται να καταργηθούν, προκύπτει έτσι και σ' αυτό τον τομέα ένα σημαντικό χρέος να εμποδιστεί μια επικείμενη κατάλυση της σφαίρας της οικογένειας με την εισβολή της δημοσιότητας σ' αυτή.

⁸ GASTON BACHELARD. *Poetik des Raumes*, μτφρ. από τον K. Leonhard, München 1960, σ. 39.

⁹ BACHELARD, όπου αναφέρθηκε, σ. 78.

¹⁰ MARTINUS J. LANGEVELD. *Die "geheime Stelle" im Leben des Kindes*. Στο: *Die Schule als Weg des Kindes*, Braunschweig 1960, 3η έκδ. 1966, σ. 74 κ.ε.

2. Η εσωτερική τάξη του σπιτιού

Για να μπορεί όμως το σπίτι και γενικά ο οικείος χώρος να εκπληρώνει αυτή τη λειτουργία, πρέπει ο άνθρωπος να διαμορφώσει αυτό τον δικό του χώρο με κατάλληλο τρόπο και έτσι να τον μεταμορφώσει, θα έλεγε κάποιος, σε ανθρώπινο χώρο. Όπως λέει ο Heidegger, πρέπει πρώτα να τον διευθετήσει. Όπως κάποιος μετατοπίζει τα έπιπλα σε δωμάτιο που πρόσφατα έπιασε, για να δημιουργήσει την κατάλληλη διάταξη, που ανταποκρίνεται στις δικές του ανάγκες, έτσι, λέει, κατά παρόμοιο τρόπο, ο άνθρωπος σε κάθε πράγμα μέσα στο χώρο δίνει μια ορισμένη θέση, που σ' αυτήν αυτό ταιριάζει και που απ' αυτή μπορεί επίσης να το παίρνει, όταν το χρειάζεται. Έτσι συγκροτείται ο ανθρώπινος χώρος μέσα στο σπίτι, αλλά και έξω απ' αυτό μέσα στον εποικημένο από τον άνθρωπο κόσμο, σε μια διαρθρωμένη δομή από θέσεις και τόπους, αλλά και από δρόμους και οδούς που οδηγούν προς αυτά και που τα συνδέουν μεταξύ τους με ένα τρόπο γεμάτο νόημα. Κάθε πράγμα και κάθε τόπος μέσα του βρίσκεται σε μια ορισμένη απόσταση, που δεν πρέπει να υπολογίζεται αφηρημένα με το μέτρο, αλλά που εξαρτάται από το βαθμό της συγκεκριμένης εφικτότητάς του.¹¹

Αυτή όμως η τάξη, που έτσι δημιουργήθηκε από τον άνθρωπο, πάντοτε επαιτείται, πάντοτε κινδυνεύει να αυτοδιαλυθεί σε αταξία και πρέπει με καινούριες πάντοτε προσπάθειες να διατηρείται και να προστατεύεται. Αυτή η απειλή δεν προέρχεται μόνο από τις δυνάμεις που εισβάλλουν απ' έξω, αλλά εξίσου και ίσως γνησιότερα ακόμη και από την ίδια την ατομική δραστηριότητα. Κάθε πολύ σχολαστικά τηρούμενη τάξη είναι νεκρή. Απ' την άλλη πλευρά, κάθε ελεύθερη δραστηριότητα της ζωής (ακόμη και στην απλούστερη περίπτωση της χρήσης των εργαλείων, που μετά τη χρήση τους εγκαταλείπονται γρήγορα από το χέρι, ώστε να είναι ελεύθερο για μια νέα δραστηριότητα) δημιουργεί αταξία (Unordnung). Και όπου η τελευταία υπερισχύει, η ανθρώπινη ζωή περιορίζεται και επαιτείται τελικά να καταπνιγεί. Γι' αυτό πρέπει ο άνθρωπος ολοένα απ' την αρχή στον αγώνα ενάντια στην αταξία να συγκροτεί την τάξη που διαταράχτηκε. Πρέπει δηλ. να «τακτοποιεί» ("aufräumen"), γιατί μόνο μέσα σ' ένα τακτοποιημένο κόσμο μπορεί να ζήσει.

Αυτή η διευθέτηση (Einräumen) και η τακτοποίηση (Aufräumen) ανήκουν στις πιο στοιχειώδεις δραστηριότητες σε σχέση με το χώρο και πρέπει από νεαρή ηλικία να γίνει αποφασιστικά εξάσκηση σ' αυτές. Οι αρετές που καλλιεργούνται μ' αυτό τον τρόπο, όσον αφορά τη συμπεριφορά του παιδιού προς το στενότερο χωρικό περιβάλλον του, είναι, πέρα από τη συμπεριφορά προς το χώρο, αποφασιστικής σημασίας για τη δημιουργία και τη διατήρηση ενός κόσμου με τάξη. Το ίδιο ισχύει και στον πολιτικό και πολιτιστικό τομέα, και μάλιστα είναι αναγκαία μια τέτοια «τακτοποιημένη», στον εαυτό της διάφανη κατάσταση, όσον αφορά τη συμπεριφορά προς τα σκοτεινά βάθη της ατομικής ψυχής.

Για να μπορεί όμως ο άνθρωπος να εξοικειώνεται μ' ένα τέτοιο χώρο, δεν αρκεί μόνο η ορθολογιστική διαμόρφωση σύμφωνα με το σκοπό, που σ'

¹¹ MARTIN HEIDEGGER. Sein und Zeit. Halle a.d. Saale 1927, σ. 102 κ.ε. Πρβλ. BOLLNOW, Mensch und Raum, όπου αναφέρθηκε, σ. 202 κ.ε.

αυτόν καθαρά αποβλέπει, να υπάρχει δηλαδή διευθέτηση και τακτοποίηση. Απεναντίας, ένας τέτοιος τέλεια οργανωμένος χώρος μπορεί να μένει ψυχρός και απρόσωπος, όπως ένας χώρος γραφείου ή εργοστασίου. Για να μπορεί ο άνθρωπος να νιώθει μέσα του αληθινά ωραία, πρέπει να λάμπει κάποια ευχάριστη ατμόσφαιρα, ο ίδιος ο χώρος κιόλας με τον εξοπλισμό του να προσκαλεί για αναπauτική παραμονή. Σε αντίθεση με την ανήσυχη κίνηση των καταστημάτων, αυτός πρέπει να παρουσιάζει μια αξιόπιστη σταθερότητα, που εξαιτίας της δένεται και με τη ζωή αυτών που τον κατοικούν. Τα αντικείμενα της επίπλωσης πρέπει να έχουν τον χαρακτήρα του παλιού και του γνώριμου και μερικά, αυτά καθ' εαυτά «περιττά» αναμνηστικά, κρατούν άγρυπνη τη συνείδηση περασμένων ημερών. Έτσι ο χώρος κατοικίας διατηρεί το χαρακτήρα της οικειότητας.¹² Αποκτά μία ιδιαίτερη ατμόσφαιρα, παίρνει το χαρακτήρα των κατοίκων του, πράγμα που γίνεται αισθητό ακόμη και στον επισκέπτη που έρχεται απ' έξω. Ο χώρος κατοικίας γίνεται στην κυριολεξία ένα τμήμα του ανθρώπου που τον κατοικεί: ο άνθρωπος συγχωνεύεται με το χώρο του και ο χώρος με τη σειρά του δίνει στη ζωή του μια στιγμή σταθερότητας.

3. Η κατοίκηση (Das Wohnen)

Χαρακτηρίζουμε ως κατοίκηση τη σχέση αυτή του ανθρώπου με το σπίτι του και στη συνέχεια διαμέσου του σπιτιού του γενικά με το χώρο, και με αυτό τον όρο έχουμε εκφράσει το ανάλογο δέσιμο του ανθρώπου προς το χώρο σε αντίθεση με την άποψη πως αυτός είναι «πεταμένος». Κατοίκηση σημαίνει ότι δεν είναι πλέον κάποιος ριγμένος σαν ξένος σε μια τυχαία θέση μέσα σ' ένα ξένο γι' αυτόν χώρο, αλλ' ότι εξοικειώθηκε με μια ορισμένη θέση μέσα σ' αυτόν, ότι έχει βρει εκεί ένα σταθερό έδαφος που τον βαστάζει, που πάνω του ο άνθρωπος μπορεί να οικοδομήσει τη ζωή του με τις διάφορες συναπτόμενες σχέσεις. Αυτή όμως η κατοίκηση δεν είναι δοσμένη ήδη από τη φύση ως αυτονόητη επιτηδειότητα ούτε εξασφαλίζεται απλά από τη νόμιμη κατοχή ενός σπιτιού ή ενός άλλου χώρου κατοικίας, αλλά πρέπει ν' αποκτηθεί από τον άνθρωπο μετά από φανερές προσπάθειες. Η κατοίκηση εκφράζει μ' αυτό τον τρόπο όχι μόνο τη διαμονή σ' ένα συγκεκριμένο χώρο, αλλά ταυτόχρονα μια συγκεκριμένη εσωτερική διάθεση του ανθρώπου, που μ' αυτή εκείνος συμπεριφέρεται προς το χώρο του. Ο Heidegger τονίζει σχετικά σ' ένα απ' τα τελευταία έργα του (με μια κάποια διόρθωση παλαιότερης διατύπωσής του), ότι το να είναι κάποιος άνθρωπος σημαίνει κατοίκηση, όμως οι άνθρωποι πρέπει πρώτα να μάθουν να κατοικούν.¹³

Με αυτά επομένως έχει προσδιοριστεί ένας ουσιώδης σκοπός της αγωγής: Να μάθουν ξανά να κατοικούν οι άνθρωποι, που μέσα στη σύγχυση του παρόντος έγιναν απάτριδες: Όχι μόνο να εξασφαλιστεί σ' αυτούς ένας χώρος σιγουριάς, αλλά πέρα απ' αυτό, να αναπτύξουν μέσα τους τις εσωτερικές προϋποθέσεις, που πρώτες αυτές καθιστούν δυνατή μια πραγματική κατοίκηση.

¹² Πρβλ. EUGÉNE MINKOWSKI. Espace, intimité, habilitat. Στο: Situation. Beiträge zur Psychologie und Psychopathologie. Εκδ. από τους J.H. van den Berg, F. J. J. Buytendijk, M.J. Langeveld, J. Linschoten, Utrecht-Antwerpen 1954, σ. 187 κ.ε.

¹³ MARTIN HEIDEGGER. Bauen, Wohnen, Denken. Στο: Vorträge und Aufsätze, Pfullingen 1954, σ. 145 κ.ε., σ. 162.

4. Οι απαιτήσεις του εξωτερικού χώρου

Θα παρερμηνεύαμε όμως ριζικά τη θεμελιώδη ανθρωπολογική σημασία του σπιτιού, αν την αντιλαμβανόμαστε με την έννοια του ότι ο άνθρωπος θα 'πρεπε να αποτραβιέται εντελώς από τον επικίνδυνο εξωτερικό κόσμο στην ασφάλεια και την άνεση του σπιτιού. Ο άνθρωπος θα συρρικνωνόταν, αν κλεινόταν για πάντα στο σπίτι του σαν «σπιτόγατος». Η άλλη πλευρά, ο εξωτερικός χώρος, ανήκει κατά τον ίδιο τρόπο στη δομή του χώρου που βιώνεται και προβάλλει στον άνθρωπο τις απαιτήσεις του. Είναι ο κόσμος του «έξω». Μόλις ο άνθρωπος αφήσει το σπίτι του, μόλις φτάσει στο δρόμο απλά και μόνο δια μέσου της πόρτας του, βρίσκεται σ' έναν άλλο κόσμο. Είναι ένας κόσμος της ανασφάλειας και των κινδύνων, που μέσα του πρέπει να διαφυλάξει τον εαυτό του. Χαρακτηρίζουμε αυτό τον κόσμο ως τον κόσμο της δημοσιότητας (*die Welt der Öffentlichkeit*). Σε διάκριση προς τον «ιδιωτικό» χώρο (*privater Raum*) του σπιτιού, (όπου η λέξη «ιδιωτικός» διατηρεί τη βασική γλωσσική σημασία της: ότι κρατά κάποιος μπροστά στα μάτια του το τμήμα του χώρου του, που διεκδικεί για τον εαυτό του και που αποκόπτεται με μια διαδικασία περιορισμού και απομόνωσης), πρόκειται σ' αυτή την περίπτωση για έναν κοινό χώρο, που μέσα του οι άνθρωποι συναντιούνται σ' ένα κοινό «πράττειν» στα πλαίσια μιας τάξης, που περιβάλλει ολόκληρη τη ζωή.

Πρώτα απ' όλα είναι ο κόσμος του επαγγέλματος με τις διάφορες δραστηριότητες, που απαιτούνται από τον άνθρωπο, εφόσον αυτός θέλει να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του στον κόσμο. Προπαντός αυτή την πλευρά φαίνεται ότι είχε στο νου του ο Schiller, όταν έλεγε: «Ο άνθρωπος πρέπει πέρα από το σπίτι του να παίρνει μέρος στην εχθρότητα της ζωής, πρέπει να δρα και να πασχίζει και να φυτεύει και να δημιουργεί, να σκαρφίζεται, να κατακτά τα πάντα, πρέπει να στοιχηματίζει και να ρισκινδυνεύει, να κυνηγάει την ευτυχία».¹⁴ Είναι όμως ταυτόχρονα, και μάλιστα ακόμη πιο έντονα, ο κόσμος της πολιτικής ζωής, ο κόσμος των βίαιων αγώνων για την εξουσία, που πρώτα απ' όλα μέσα τους πρέπει να δημιουργείται ο χώρος για κάθε διαμορφωμένη τάξη στη ζωή. Είναι ο κόσμος του «πράττειν» (*das Handeln*) με όλο το αληθινό νόημα της λέξης, όπως η Hannah Arendt το ανέλυσε με εντυπωσιακό τρόπο και το αντιπαράθεσε στην απλή εργασία (*das Arbeiten*) και στην κατασκευή (*das Herstellen*).¹⁵

Εδώ οι άλλοι άνθρωποι αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο με εντελώς διαφορετικό τρόπο: Ενώ στο σπίτι ήταν δεμένος με την οικογένειά του ή γενικά με τους «δικούς» του, με ένα (βασικά) αρμονικό τρόπο συμβίωσης, εδώ, στον τομέα του επαγγελματικού και πολιτικού πράττειν, οι συνάνθρωποί του, που μ' αυτούς έχει να κάνει, στρέφονται προς αυτόν με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο. Τον βλέπουν σαν εχθρό ή καλύτερα σαν αντίπαλο και πρέπει αυτός, παρά την αντίστασή τους, να τα βγάλει πέρα. Μπαίνει έτσι στη σφαίρα του αγώνα. Κι αν θέλει μέσα της να διαφυλάξει τον εαυτό του, τότε χρειάζεται όλη την ένταση των δυνάμεών του, την άγρυπνη παρατηρητικότητα, που θα τον διαφυλάσσει από μια εξαπάτηση, αυτή της αδιάκοπης

¹⁴ FRIEDRICH SCHILLER. *Das Lied von der Glocke*. Στο: *Sämtliche Werke*, 1ος τόμος, έκδ. από τους G. Fricke και H.G. Göpfert, München, 2η έκδ. 1960, σ. 432.

¹⁵ HANNAH ARENDT. *Vita activa oder vom tätigen Leben*, Stuttgart 1960.

δυσπιστίας απέναντι στο περιβάλλον. Δεν μπορεί να υπολογίζει με σιγουριά στην επιτυχία των ενεργειών του, γιατί δεν ξέρει πώς θα του συμπεριφερθούν οι άλλοι. Πρέπει να επηρεάσει προς όφελός του την αβεβαιότητα του αγώνα, πρέπει κάπως να ριψοκινδυνεύσει, αν θέλει να έχει επιτυχία. Αβεβαιότητα και αγώνας είναι λοιπόν τα χαρακτηριστικά αυτού του διαπροσωπικού τομέα.

Ο άλλος άνθρωπος όμως δεν είναι μόνο ο εχθρός, που πρέπει κάποιος να αμύνεται απέναντί του ούτε μόνο ο αντίπαλος, που μ' αυτόν εμπλέκεται κάποιος σε αγώνα. Υπάρχει και ένας δεσμός μέσα σ' αυτόν τον απειλητικό και επικίνδυνο κόσμο, αυτός της συναδελφότητας και της φιλίας και γενικά η ομάδα με τα αλληλοσυνδεόμενα μέλη της. Εδώ όμως υφίσταται μια άλλη μορφή σχέσης. Σε διάκριση προς την ιεραρχική τάξη της οικογένειας βρίσκεται η σχέση ανάμεσα σε ισότιμους και κατά κανόνα επίσης συνομήλικους και ομόφυλους ανθρώπους, στο δικό μας δυτικό πολιτισμό, κυρίως ένας κόσμος ανδρών. Και σε αντίθεση προς τη γεμάτη θαλπωρή ατμόσφαιρα του σπιτιού εξελίσσεται εδώ η τυπικά ιδεαλιστική τάση, να παίρνει μέρος κάποιος στον κοινό αγώνα μέσα στον κόσμο. Μας είναι γνωστή η κλίση των μικρών παιδιών να φτιάχνουν συμμορίες, αμέσως μόλις βγουν απ' το σπίτι στο δρόμο. Αυτό το γεγονός δεν είναι αναπλήρωση της απαίτησης για ανθρώπινη ζεστασιά, που έμεινε ανικανοποίητη μέσα στην οικογένεια, αλλά μια ριζικά διαφορετική μορφή ζωής, που ανταποκρίνεται στην ανάγκη για παραμονή έξω από αυτή και που πρέπει να παίρνει θέση πλάι στην οικογένεια συμπληρώνοντάς την.

Εδώ χρειάζεται μια εντελώς διαφορετική στάση. Η Hannah Arendt στο βιβλίο της, που κιόλας αναφέρθηκε, κάνει μια πολύ επιτυχημένη παρουσίαση αυτού του άλλου χώρου, που μέσα του μπαίνει ο άνθρωπος με την έξοδό του από τα οικογενειακά πλαίσια: «Για να αφήσει κάποιος τον προστατευτικό χώρο της αυλής και του σπιτιού, σωστό απ' τη φύση, για να ριχτεί σε κάποια περιπέτεια ή μια μεγάλη επιχείρηση που υπόσχεται δόξα και για να προσφέρει αργότερα τη ζωή του σε κοινές υποθέσεις, χρειάζεται θάρρος, γιατί μόνο μέσα στα πλαίσια του ιδιωτικού μπορεί να υλοποιηθεί η μέριμνα για τη ζωή και για την επιβίωση. Όποιος πάντα ριψοκινδυνεύει στον πολιτικό χώρο, πρέπει πρώτα-πρώτα να είναι έτοιμος να ριψοκινδυνεύει την ίδια τη ζωή του· μια υπερβολική αγάπη για τη ζωή δεν οδηγεί στην ελευθερία, ισχύει σαν σίγουρο σημάδι μιας υποδουλωμένης ψυχής. Έτσι έγινε το θάρρος (der Mut) θεμελιώδης πολιτική αρετή και μόνο εκείνοι που το έχουν μπορούν να γίνουν δεκτοί σε μια κοινωνία, που ο σκοπός και το περιεχόμενό της είναι πολιτικά.¹⁶ Πλάι στην επιδίωξη του κέρδους, που κυριαρχεί στην επαγγελματική ζωή, πράγμα που ιδιαίτερα έχει τονιστεί στους στίχους του Schiller, υπάρχει εδώ επιπλέον η επιδίωξη της δόξας και του κύρους ανάμεσα στους συνανθρώπους, που είναι γενικά το πιο ελεύθερο, το μεγάλο χαρακτηριστικό γνώρισμα του πολιτικού και που μέχρι τώρα πολύ λίγο έχει επισημανθεί στη γερμανική πολιτιστική παράδοση.

Εδώ απαιτούνται εντελώς διαφορετικές αρετές, απ' ό,τι στην ειρηνική σφαίρα της οικογενειακής ζωής, και επομένως πρέπει και αυτών η βαρύτητα-

¹⁶ HANNAH ARENDT, όπου αναφέρθηκε, σ. 37.

τα να αναγνωριστεί απ' την παιδαγωγική και να καλλιεργηθούν συνειδητά. Σ' αυτές ανήκει προπαντός το θάρρος, που κιόλας στις φράσεις της Hannah Arendt που αναφέρθηκαν έχει εξαρθεί ως «θεμελιώδης πολιτική αρετή»· στη συνέχεια, η προθυμία στο να αναλαμβάνει κάποιος ευθύνες και να εμπλέκεται ανυστερόβουλα σε κοινές υποθέσεις, χωρίς να λυπάται τους κόπους του. Εδώ για πρώτη φορά ξεδιπλώνεται το μεγαλείο του ανθρώπου.

5. Η εξόρμηση στα πλάτη του κόσμου

Αλλά πέρα από το δημόσιο χώρο του κοινού πράττειν εκτείνεται, χωρίς τη δυνατότητα προσδιορισμού σταθερών ορίων του, ένας ακόμα νέος χώρος: Ο πλατύς κόσμος των ξένων τόπων και μακρινών χωρών, κάθε δελεαστική απόσταση, που τραβά τον άνθρωπο με ακατανίκητη σφοδρότητα. Και αυτή η περιοχή ανήκει ως δομικό τμήμα στον συγκεκριμένο ανθρώπινο χώρο και απαιτεί από τον άνθρωπο την εκπλήρωση των αξιώσεών της. Εδώ αναπτύσσεται πάλι μια εντελώς διαφορετική στάση, μια εντελώς νέα εσωτερική διάθεση του ανθρώπου και μ' αυτή ταυτόχρονα νέες αρετές: η τόλμη (*die Kühnheit*) του να ξανοίγεται κάποιος μέσα στα ατέλειωτα πλάτη του χώρου, η αισιοδοξία (*die fröhliche Zuversicht*) και η εμπιστοσύνη (*das Vertrauen*) στις δικές του δυνάμεις. Και όπως η πολιτική ριψοκινδύνευση χαρακτηρίζεται από το βάρος της ευθύνης, που έχει να επωμιστεί ο άνθρωπος, έτσι και εδώ αυτός χαίρεται, γιατί ξεκόβει από τις συνηθισμένες τροχιές. Είναι η απόλαυση της περιπέτειας και των απροσδόκητων συμπτώσεων, που βρίσκει κάποιος στα ξένα. Και αυτές οι εμπειρίες ανήκουν επίσης στην «ολοκληρωμένη ανθρώπινη παρουσία», γιατί αυτές είναι ταυτόχρονα η βασική έκφραση του γεγονότος ότι γενικά ο άνθρωπος και με μεταφορική σημασία προχωρεί από τον κύκλο των σταθερών συνηθειών στο χώρο του ανεξερεύνητου και του νέου. Χωρίς τέτοιες εμπειρίες μαραζώνει η ζωή μέσα σε πνιγνή άνεση.

Αυτό θέτει πάλι την αγωγή μπροστά σε νέες και διαφορετικές υποχρεώσεις. Με βάση αυτή τη συνάφεια ο Loch χάραξε τις βασικές γραμμές μιας παιδαγωγικής της ενθάρρυνσης (*eine Pädagogik der Ermutigung*), που σ' αυτήν ουσιαστικά ανήκει ένα τέτοιο ξάνοιγμα στον ελεύθερο χώρο.¹⁷ Κιόλας ο Fröbel είχε επιστήσει την προσοχή στο εξής, στο ότι δηλ., καθώς τα αγόρια μεγαλώνουν, γεννιέται η επιθυμία να αναρριχώνται στα δέντρα και να διεisdύουν σε ανεξερεύνητα σπήλαια.¹⁸ Αυτά είναι επιδράσεις μιας φυσικής ορμής, που τα σπρώχνει να κατακτήσουν το χώρο, και που απ' την ικανοποίησή της δεν επιτρέπεται κάποιος να αποτρέπει τα παιδιά εξαιτίας λανθασμένης αγχώδους κατάστασης, αλλά να τα προτρέπει· ιδίως μάλιστα πρέπει να ενθαρρύνει τα παιδιά που διστάζουν. Στον τομέα της γυμναστικής με βάση την παραπάνω συνάφεια το άλμα (*das Springen*) αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία· γιατί ο άνθρωπος πηδώντας ελευθερώνεται από το σύγυρο έδαφος και παραδίνεται στον ελεύθερο χώρο.¹⁹ Έτσι γίνεται το άλμα, με την πλατύτερη σημασία της λέξης, συμβολική εκ των προτέρων εκτέλεση

¹⁷ WERNER LOCH. *Pädagogik des Mutes*. Στο: *Bildung und Erziehung*, 18ο έτος έκδοσης 1965, σ. 1 κ.ε.

¹⁸ FRIEDRICH FRÖBEL. *Menschenziehung*. *Ausgewählte Schriften*. Έκδ. από τον E. Hoffmann, Godesberg 1951, 2ος τόμος, σ. 63.

¹⁹ Πρβλ. AUGUST SCHODER. *Springen und Sprungerleben*. *Untersuchungen zur Bewegungsphänomenologie*. Διδακτορική διατριβή. Tübingen 1970.

κάθε αποφασιστικού νέου τολμήματος μέσα στη ζωή. Από άλλη άποψη στην ίδια συνάφεια υπάγεται επίσης και η πεζοπορία (*das Wandern*) και ιδιαίτερα η διανυκτέρευση κάτω από τον ελεύθερο ουρανό.²⁰ Ο άνθρωπος ξεφεύγει από τις τετριμμένες συνήθειες της καθημερινότητας και παραδίνεται σε απρόβλεπτες περιστάσεις και κερδίζει έτσι ένα εντελώς νέο συναίσθημα οικειότητας (*Vertrauthheitsgefühl*) προς τα ατέλειωτα πλάτη του χώρου. Γιατί και αυτό χρειάζεται πλάι στα άλλα, το να θέλουμε δηλ. να καλύψουμε το σύνολο των τρόπων συμπεριφοράς που ανήκουν στην ανθρώπινη ζωή με ανάλογους τρόπους δανεισμένους από τη συμπεριφορά προς το χώρο. Τότε μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια κατοικία μέσα στο άπειρο του χώρου. Αυτό όμως δεν αναιρεί την αναγκαιότητα του ριζώματος σ' ένα συγκεκριμένο σπίτι. Αντίθετα, κάτι τέτοιο είναι δυνατό να συμβεί μόνο σ' εκείνον, που απ' τα πλάτη του κόσμου και αφού έχει εκπληρώσει το σκοπό του, μπορεί να επιστρέφει κάθε φορά στην ησυχία του σπιτιού του και να παίρνει από εκεί νέες δυνάμεις.

6. Η αναγκαιότητα της ισορροπίας

Απ' όλα αυτά προκύπτει ότι οι διάφορες διευρυνόμενες ομόκεντρες σφαίρες του χώρου, δηλ. η προστατευτική σφαίρα του σπιτιού, ο ευρύτερος χώρος της δημοσιότητας και εκείνη που ξανοίγεται πέρα απ' αυτές στα άπειρα πλάτη ανήκουν εξίσου στην ανθρώπινη ζωή. Όλες τους μέσα της έχουν κάποια σπουδαία λειτουργία να εκπληρώσουν. Επομένως μόνο μέσα σ' όλες μαζί μπορεί να ανελιχθεί η ανθρώπινη ζωή στο σύνολο των δυνατοτήτων της. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να βρίσκονται ταυτόχρονα σε μια σωστή ισορροπία μεταξύ τους. Παραμελείται η μία πλευρά ή οδηγείται ακόμη και στην τέλεια εξαφάνιση; Τότε ταυτόχρονα μαζί της τίθεται σε κίνδυνο το σύνολο της ζωής. Επομένως είναι έργο ενός παιδαγωγικό-ανθρωπολογικού σκέπτεσθαι να επαναφέρει πάλι στο φως τη σπουδαιότητα της παραμελημένης πλευράς και να την αναπληρώσει μέσα στο χώρο της αγωγής. Όπως όταν η νεανική κίνηση *Wandervogel* ξέφυγε από τη στενότητα της ζωής στο σπίτι -και ήταν την εποχή εκείνη η συνείδηση του άπειρου, που έλειπε στον άνθρωπο- έτσι και σήμερα φαίνεται η απειλή ενός αντίθετου κινδύνου: ότι έχει χαθεί μ' ένα τρόπο ολέθριο η συνείδηση της σπουδαιότητας του σπιτιού και της σημασίας του ιδιωτικού χώρου. Γι' αυτό και επιβάλλεται σήμερα να τονιστεί ξανά το δικαίωμα της ιδιωτικής ζωής στο σπίτι (*das Recht des privaten häuslichen Lebens*), γιατί μόνο εκεί πρέπει να αναζητούνται οι ρίζες, που δίνουν ένα στήριγμα στον άνθρωπο μπροστά στον καταποντισμό μέσα στη μαζική ύπαρξη (*Massendasein*).

7. Η εμπιστοσύνη προς τον κόσμο

Έτσι ερχόμαστε σ' ένα τελευταίο ερώτημα: Πώς μπορούμε σήμερα να μιλάμε ακόμη με ήσυχη τη συνείδηση για τη σιγουριά του σπιτιού, αφού

²⁰ Πρβλ. ARNOLD STENZEL. Die anthropologische Funktion des Wanderns und ihre pädagogische Bedeutung. Στο: *Erziehung und Leben. Anthropologie und Erziehung*, 4^{ος} τόμος. Εκδ. από τον *O.F. Bollnow*, Heidelberg 1960, σ. 96 κ.ε. Πρβλ. BOLLNOW. Die pädagogische Atmosphäre, όπου αναφέρθηκε, σ. 83 κ.ε.

ζήσαμε τόσο έντονα στις ιστορικές καταστροφές του πρόσφατου παρελθόντος πόσα ανθρώπινα σπίτια καταστράφηκαν και πόσοι άνθρωποι οικισμοί έγιναν ερείπια και εφόσον ακόμη και σήμερα είμαστε υποχρεωμένοι να ζούμε κάθε μέρα εν όψει νέων και φοβερών καταστροφών; Πράγματι, πρέπει να παραδεχτούμε ειλικρινά, ότι μια απόλυτη ασφάλεια μέσα στο σπίτι είναι αδύνατη, ότι το να το ονειρεύεται και μόνο κάποιος, θα ήταν ανεδαφικό και ανεύθυνο· ότι, αντίθετα, πέρα απ' αυτό, κάθε τάξη που δημιουργήσε ο άνθρωπος επαπειλείται συνεχώς από χαώδεις και καταστροφικές δυνάμεις. Και όταν επομένως βλέπουμε το πώς οι άνθρωποι μετά από όλες τις καταστροφές ξεκινούν πάντα από την αρχή να ξαναχτίσουν τα σπίτια τους και να βάλουν απ' την αρχή μια τάξη, τότε πρέπει να αναρωτηθεί κανείς: Από πού αντλούν γενικά οι άνθρωποι το δικαίωμα για κάτι τέτοιο; Δεν θα ήταν καλύτερα να εγκατέλειπαν αυτό το μάταιο αγώνα;

Μια απάντηση μόνο μπορεί να υπάρξει, ότι αυτοί, παρ' όλες τις πικρές εμπειρίες, είναι πεπεισμένοι μέσα στα κατάβαρα της ψυχής τους, ότι οι άνθρωποι κόποι έχουν κάποιο νόημα, ότι δηλ. η ανθρώπινη πράξη σε μια ύστατη σημασία της συλλαμβάνεται μέσα σ' ένα ευρύτερο είναι. «Θα έχτιζε το πτηνό τη φωλιά του, αν δεν ένιωθε μια ενστικτώδη εμπιστοσύνη προς τον κόσμο;»²¹ ρωτά ο Γάλλος φιλόσοφος Bachelard, που κιόλας έγινε αναφορά σ' αυτόν. Και ό,τι ισχύει για το πτηνό, πρέπει όχι λιγότερο να ισχύει και για τον άνθρωπο. «Το σπίτι μας», έτσι συνεχίζει, «είναι μια φωλιά μέσα στον κόσμο. Ζούμε σ' αυτό μέσα σε μια έμφυτη εμπιστοσύνη. Κάθε ανθρώπινη πράξη, όλοι οι κόποι για το στήσιμο ενός τακτοποιημένου κόσμου τότε μόνο μπορούν να συμβαίνουν, όταν εμφορούνται από μια ύψιστη εμπιστοσύνη προς τον κόσμο και προς τη ζωή· κάνουμε λόγο με συντομία για μια «εμπιστοσύνη προς το είναι» ("Seinsvertrauen").²² Δεν μπορεί όμως ο άνθρωπος να τη δημιουργεί κατά βούληση· απλά μπορεί μόνο να τη συναντήσει μέσα στα βάθη της ψυχής του ως ένα στέρεο έδαφος.

Έτσι εμπλέκεται αδιάσπαστα αυτό που ο άνθρωπος μπορεί να επιτύχει από δική του δύναμη με εκείνο που κατά ένα οποιοδήποτε τρόπο πρέπει να του έχει «δωρηθεί». Και τα δύο υπάγονται αναγκαία το ένα στο άλλο και το ένα είναι αδύνατο να υπάρξει χωρίς το άλλο. Αυτό μπορεί να γίνει ακόμη πιο σαφές, καθώς στη συνέχεια θα γνωρίσουμε και τη χρονική άποψη και προπαντός τη συμπεριφορά προς το μέλλον.

²¹ BACHELARD, όπου αναφέρθηκε, σ. 131.

²² Πρβλ. BOLLNOW. Neue Geborgenheit, όπου αναφέρθηκε, σ. 19 κ.ε.